

ԱՐՑԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ Ի ՎԵՐՋՆԱՀԱՅՈՒՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՈՎ
ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ,

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ

գիտաշխատող, Բ.Գ.Թ.

margaryan.lusine@yandex.com

DOI: 10.57236/1829-0183-2025.1(32)-63

Համառոտագիր

Հոդվածում քննվում է *-ի* վերջնահնչյունի իմաստագործական արժեքը Արցախի բնականություններում, որոնք դասակարգվում են երեք խմբի. 1. Բառակազմական *-ի ձևույթ*¹ հնչյունափոխությամբ: Այս խմբում ընդգրկված են բնականություններ, որոնց *-ի* վերջածանցը բարբառում ենթարկվում է հնչյունափոխության, օրինակ՝ Հացի/Հացե, Հաղորտի/Հըղորտե, Քոասնի/ Քըոասնե: 2. Բառակազմական *-ի ձևույթ*¹ առանց հնչյունափոխության: Բնականություններ, որոնց *ի* վերջածանցը բարբառում չի հնչյունափոխվում: Օրինակ՝ Գիշի, Ննգի, Շուշի: 3. Արմատական կամ իմաստային չեզոք ձևեր: Այս խմբում ընդգրկված են բնականություններ, որոնց *ի* վերջնահնչյունը չունի բառակազմական արժեք: Օրինակ՝ Եղցի (եկեղեցի բառի բարբառային տարբերակ), Ջիվանի (նոր բնակավայր՝ անվանված աշուղ Ջիվանու պատվին), Մշենի (-ենի ածանցի վերջնահնչյուն):

Հատկանշվում է, որ *ի*-ով վերջավորվող տեղանունները հաճախ տեղակայված են աշխարհագրորեն մերձ տարածքներում, և ենթադրելի է, որ դրանք կարող են արտահայտել որոշակի տարածքային ամբողջականություն և ունենալ տեղագրական առանձնահատկություններ: Նման տեղանուններ են Գիշին, Ննգին, Կաղարծին, Հաղորտին:

Ակնարկային ձևով տրվում է նաև Արցախի տեղանվանական համակարգի *ի*-ով վերջացող բնականությունների զուգադրություն Հայաստանի Հանրապետության համանուն բնականություններին:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ Արցախ, բնականուն, *-ի ձևույթ*, Հացի, Տումի, Կաղարծի, Հաղորտի, Գիշի, Ննգի, Քոասնի, Շուշի, Ծալուռի, Ջիվանի, Կումայրի, Եղցի, Մշենի, Չափնի:

¹ Հոդվածը 2024 թ. նոյեմբեր 14-ին զեկուցումով ներկայացվել էր ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի կողմից կազմակերպված Բարբառագիտական ընթերցումներ գիտաժողովին:

AN ANALYSIS OF THE PLACE NAMES OF ARTSAKH ENDING IN THE FINAL SOUND “-I”

LUSINE MARGARYAN

RA NAS Language Institute, Ph.D
margaryan.lusine@yandex.com

Abstract

The article examines the semantic-functional value of the final sound *-i* in the oykononyms of Artsakh.

In this article oykononyms ending in *-i* are classified into three groups: 1. Derivational morpheme *-i* with phonetic changes. This group includes names where the *-i* suffix undergoes phonetic transformations in dialects, such as Hatsi/Hats'e, Hagorti/Heghorté, Krasni/Krasné. 2. Derivational morpheme *-i* without phonetic changes. This group encompasses names where the *-i* remains unchanged in dialects. Examples include Gishi, Nngi, Shushi. 3. Root or semantically neutral forms. This category includes names where the *-i* lacks morphological value, such as Yeghtsi (a dialectal form of the word "church"), Jivani (a newly established settlement named after ashugh Jivani), and Msheni (the final sound of the suffix *-eni*). It is noted that oykononyms ending in *-i* are often located in geographically adjacent areas, suggesting they may reflect certain territorial integrity and topographic features. Examples include Gishi, Nngi, Kagharci and Hagorti.

The article also briefly compares Artsakh's toponymic system with similar names in the Republic of Armenia (RA).

Keyboards and phrasess: Artsakh, oykononyms, suffix *-i*, Hatsi, Tumi, Kagharci, Hagorti, Krasni, Gishi, Nngi, Shushi, Cakuri, Jivani, Kumayri, Eghci, Msheni, Chapni.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТОПОНИМОВ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ АРЦАХА С ФИНАЛНЫМ КОМПОНЕНТОМ “-И”

ЛУСИНЭ МАРКАРЯН

Институт языка ум. Р. Ачаряна, НАНРА, к.ф.н.
margaryan.lusine@yandex.com

Аннотация

В статье рассматривается семантико-функциональная значимость конечного звука *-и* в ойконимах Арцаха.

В статье ойконимы с окончанием на «и» классифицируются на три группы: 1. Словообразовательная форма «и» с фонетическими изменениями. В эту группу входят имена, у которых суффикс «и» подвергается фонетическим изменениям в диалектах, например: Хаци/Хацэ, Агорти/Хыгортэ, Кырасни/Кыраснэ. 2. Словообразовательная форма «и» без фонетических изменений. В эту группу входят имена, в которых «и» не изменяется в диалектах. Например: Гиши, Ннги, Шуши. 3. Корневые или семантически нейтральные формы. Сюда относятся имена, в которых «и» не

имеет словообразовательного значения. Например: Егци (диалектная форма слова «церковь»), Дживани (название населенного пункта в честь ашуга Дживана), Мшени (-ени — конечная буква суффикса). Отмечается, что ойконимы с окончанием на «и» часто находятся в географической близости, что может указывать на выражение определенной территориальной целостности и топографических особенностей. Примеры таких топонимов: Гиши, Ннги, Кагарци, Агорти.

В статье также сравниваются топонимические системы Арцаха с аналогичными названиями в Республике Армения.

Ключевые слова и словосочетания: Арцах, ойконим, суффикс «и», Хаци, Туми, Кагарци, Агорти, Красни, Гиши, Ннги, Шуши, Цакури, Дживани, Кумайри, Егци, Мшени, Чапни.

Ներածություն

Բառակազմական կաղապարների ուսումնասիրությունը տեղանվանական համակարգի առանձնահատկությունների ճանաչողության հնարավորություններից է: Գ. Ջահուկյանը բուն հայկական տեղանունների բառակազմական կաղապարների քննությամբ հաստատում է, որ խիստ սակավաթիվ են նախաձանցավոր կազմությունները և այն վերջաձանցավոր կազմությունները, որոնք պարունակում են բուն *հայկական* ծագման հիմքեր և ածանցներ [19, 415]: Առավել հաճախադեպ են ածանցավոր հիբրիդ տեղանունները՝ մայրենիի սերող և փոխառյալ բաղադրող հիմքերի կամ փոխառյալ սերող և մայրենիի բաղադրող հիմքերի համադրությամբ: Եվ ի-ով վերջավորվող բնականությունների քննությունը, ի մասնավորի, բառակազմական այդ կաղապարի ամբողջական բնութագրության հնարավորություն է, առհասարակ՝ տեղանվանական համակարգում բառակազմական հնարավորությունների բացահայտման ևս մեկ փորձ:

Արցախի տեղանուններից մի շարք բնականություններ վերջավորվում են ի-ով. ինչպես՝ *Հացի, Տումի, Կաղարծի, Հաղորդի, Գիշի, Ննգի, Քոասնի, Շուշի, Ծակուռի, Ջիվանի, Կումայրի, Եղցի, Մշենի, Չափնի*: Քննելով այդ բնականությունները՝ ճշգրտվում են *-ի* վերջնահնչյունի լեզվական նկարագիրը և նրա գործառական արժեքը:

-ի վերջաձանցի պատմական ծագումը: *-ի*-ն հին հայկական վերջաձանց է [18, 806]: Այն բազմիմաստ ածանց է. նրանով արտահայտվում են տարբեր իմաստներ. ա/ ծառատեսակների, բ/ մարդկային հատկանիշի, գ/որակային և գունային հատկանիշի, դ/ երկրաչափական մարմինների, ե/ առարկայացնող, որոշակիացնող [11, 417]: *-ի*-ն, այդ բոլոր նշա-

նակություններով հանդերձ, կենսունակ ձևայթ էր հին հայկական տեղանունների կազմության ժամանակ: Գ. Ջահուկյանը հնդեվրոպական ծագման ածանցներից առաջին հերթին նշում է *-h-*-ն, որն ընկալվում է նաև որպես համապատասխան սեռականի կազմիչ [19, 415]:

-h--ով վերջավորվող տեղանունների լեզվապատմական քննությունը բացահայտում է նշյալ ձևայթի գործառության սահմանները, հնարավորություն տալիս ճշգրտելու Արցախի տեղանվանահամակարգում բառակազմական այդ կաղապարի կենսունակությունը և այն զուգադրաբար դիտարկելու համահայկական տարածքում:

Քննելով *h*-ով վերջավորվող բնականունները և հիմք ընդունելով նշյալ բնականունների պատմալեզվաբանական տեղեկանքները՝ դրանք որոշակի սկզբունքով դասակարգել ենք 3 խմբի. **ա)** բնականուններ, որոնց վերջնահնչյուն *-h-*-ն բառակազմական ձևայթ է և բարբառում հնչյունափոխության է ենթարկվում՝ *ի>է*. ինչպես՝ *Հացի/Հացէ, Հաղորտի/Հըղորտէ, Քոասնի/Քըոասնէ, Տումի/ Տումէ, Կաղարծի/ Կըղարծէ, Բ* բնականուններ, որոնց վերջնահնչյուն *-h-*-ն բառակազմական ձևայթ է և բարբառում հնչյունափոխության չի ենթարկվում. ինչպես՝ *Գիշի, Շուշի, Ննգի*. **գ)** բնականուններ, որոնց վերջնահնչյուն *-h-*-ն կամ արմատական հնչյուն է, կամ ածանցական հնչամասնիկ և չունի բառակազմական արժեք. ինչպես՝ *Ջիվանի, Կումայրի, Եղցի, Մշենի, Չափնի*:

Ըստ տրված խմբերի՝ յուրաքանչյուր խմբի միավոր բնականուն կքննվի պատմական, լեզվաբանական և բարբառային համատեքստում:

h-ով վերջավորվող բնականունների վերլուծություն

Առաջին խումբ. բառակազմական ձևայթ՝ հնչյունափոխությամբ

1. *Հացի*: Այս բնականվան ծագումը մեկնաբանվում է տարբեր վարկածներով³: Հ. Հյուբշմանը տեղանունը կապում է *հացի* ծառատեսա-

²Քննվող տեղանունների ստուգաբանական տեղեկանքների շարքում կան վարկածներ, որոնք լեզվաբանորեն հիմնավորելի չեն, բայց որպես դիտարկումներ ուշագրավ են: Դրանք կներկայացվեն տողատակի ծանուցումներով: Ու քանի որ գերթե բոլոր բնականունների մասով այդպիսիք կան, հղումը տրվում է բնականվան առաջին նշագրությանը:

³ Լ. Հարությունյանը նշում է, որ գյուղանունն իմաստային առումով չի կապվում հաց բառի հետ, այլ աղերսվում է անտառ հասկացությանը: Ած/հաձ հին լեզվում նշանակում էր ընծյուղ, ծիլ, շիվ, խոտ [14, 57]: Ս. Սարգսյանն էլ տեղանվան ծագումը հաս-ին է աղերսում, իսկ այն կաս-խաս-հաս-հաց-հացի անցումներով հիմք է տվել բնականվանը: Նա Հացի-ն մեկնաբանում է սուրբ, սրբավայր նշանակությամբ՝ նկատի առնելով նաև Բոհ եղցի վանական համալիրը գյուղի մոտ [22, 74]:

կի հետ [15, 161]: Մեկ այլ տարբերակով անվան առաջացումը բացատրվում է հացահատիկի առատությամբ: Ղ. Աղայանի «Անահիտ» հեքիաթում նշվում է *Հացիկ* անունով: Այդ բնակավայրի հետ է կապված Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի և նույն գյուղի աղջիկ Անահիտի հանդիպման պատմությունը [16, 243]: Դիվանում նշված է *Հացի* գյուղ [10, 153]:

Այցելելով այդ բնակավայր /2014թ./՝ ականատես եղանք հետաքրքիր, բայց և շատ պարզ ու սովորական երևույթի. ողջ գյուղը հացի ծառերով էր պատված, չկար մի տուն, բանջարանոց՝ շեն թե ավեր, որ հացի ծառափերով շրջապատված չլիներ: Ու ակնհայտ էր, որ Հյուբժմանի մեկնությունը հավաստի է: Ըստ այդմ՝ բնականունը *հացածառի* առատությունն է նշում: Ըստ կազմության՝ բնականունը պարզ է՝ բաղադրյալ հիմքով, իսկ իբրև բառական միավոր՝ բաղադրյալ է՝ կազմված *հաց/ վայրի անպտուղ ծառ*՝ *osk հնդեվրոպական արմատից [4, 65; 18, 453] և -ի *-iyō/-ā- հնդեվրոպական վերջածանցից [18, 806]: Այն, որ բնականունը բարբառում *ի>է* հնչյունափոխության է ենթարկվում, պայմանավորված է նշյալ ածանցի՝ ծառատեսակ նշող իմաստով, բարբառում օրինաչափորեն հնչյունափոխության ենթարկվելու իրողությամբ. ինչպես՝ բոխի-պէխէ, կաղնի-կաղնէ և այլն:

Այսպես՝ *Հացի* տեղանվան դեպքում -ի վերջածանցը, ունենալով ծառատեսակներ նշելու բառակազմական գործառույթ, նաև լեզվի տրնտեսման սկզբունքի համաձայն՝ զուգորդաբար ձեռք է բերել տեղանվանակազմիչ նշանակություն:

2. *Հաղորդի*⁴: Ս. Մելքումյանը նշում է, որ *Հաղորդի* գյուղի հին բնակատեղին եղել է այժմյան բնակավայրից մոտ 1 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք. եղել է ավելի քան 500 տարեկան մի չքնաղ թեղի ծառ, որի տակ եղել է մատուռ-աղոթատեղի: Մարդիկ նրա միջոցով հաղորդվում էին Աստծո հետ: Այստեղից էլ առաջացել է գյուղի անունը [16, 238]:

Հաղորտի գյուղի պատմությունը վկայող Ն. Ավետիսյանը գրում է, որ Հաղորտին խորհրդային շրջանում անվանվել էր օտարահունչ Քենդխուրդ, և *Հաղորդի* վերանվանվել է խորհրդային կարգերի փլուզումից

⁴ Լ. Հարությունյանը գյուղանունը կապում է Արև աստծո հաղորդակցության հետ: Գյուղի նախկին բնակիչներն ունեցել են իրենց հին բնակավայրը՝ Տերթնը, որը թերթ բաղի մի փոփոխակն է: Տերթն բառը հոմանիշ է Ծառեխ, Շեխեր և այլ տեղանունների [14, 41]:

հետո: Իսկ գյուղի անունը մեկնաբանվում էր *հաղորդել* բառով. թեղի ծառ մատուռ -սրբավայրի մոտ հաղորդվելու էին գալիս այլ բնակավայրերից, երբ հիմնադրվում է ներկայիս գյուղը, ստանում է այդ անունը[5, 6-9]:

Բնականվան առաջացման պայմանները հիմք ընդունելով՝ կարող ենք նշել, որ վերջնահնչյուն *ի*-ն տվյալ դեպքում ունի տեղանվանակերտ-գոյականակերտ գործառույթ: Արցախի բնականվանակազմության մեջ նախադասություն-անվանումներ չեն վկայվել, բայց *Հաղորդի* օրինակը հաստատում է տեղանվանագիտության մեջ գոյություն ունեցող այն երևույթը, որ մինչտեղանվանական իմաստը, հատկանշային կամ հաղորդակացական արժեք ունենալով և դառնալով տեղանուն, առարկայանում է: Նշյալ դեպքում *ի*-ի համանունության մեկնաբանության հնարավորություն ևս առկա է. մի դեպքում՝ 3-րդ դեմքով բայաձև՝ հաղորդակցական արժեք ունեցող բնականուն, մյուս դեպքում՝ բայահիմքի և *-ի* գոյականակերտ ածանցի համադրությամբ կազմություն: Վերջինիս լեզվաբանական հիմնավորումը տեղանվանագիտական իրողությունների վերլուծության համապատկերում արժանահավատ է լեզվական իրողությունների զարգացման տրամաբանությամբ ու լեզվի տնտեսման սկզբունքի հաշվառմամբ:

3. *Քռասնի*⁵: Այժմյան գյուղի պատմությունն սկսվում է 1630-ական թթ. [16, 139]: Արցախի տարածքում՝ Քռասնի գյուղի մերձակայքում, հայտնաբերվել են բրածո կենդանիներ. այս մասին վկայում է Վ. Բալայանը [6, 23]: Կ. Դավթյանը բնականունը նշում է *Քռասնէ* անվամբ ու նաև տալիս *Դըղաղան* գործառնող տարբերակը [9, 7]: Վերջինս *բոինչ* (բարբառում՝ *փըռըշնէ*) ծառանվան օտարալեզու պատճենումն է: Հ. Աճառյանը *փըռըշնէ* բառի գավառական մեկ այլ տարբերակ է նշում *դարդաղան*-ը [3, 207] ու նաև նշում, որ հայերեն այն անվանվում է *լորուր, դարդաղան* [4, 490]: Գյուղում այդ ծառատեսակի տարածվածության փաստը հաստատում են տեղաբնիկները: Ներկայիս գյուղը տեղափոխվել է այդ վայրից, և այն այսօր անվանվում է Հին շինատը՝ը: Արցախի բանահյուսության մեջ գյուղի անվանումն աղերսվում է քառասուն բառին՝ կապվելով քառասուն երիտասարդների կոտորածի ավանդության հետ [20, 199]: Բարբառում *քռասնէ* կարտաբերվել նաև красны́й

⁵ Ս. Սարգսյանը բնականունը համարում է քար+աս+նի բառարմատից ու մասնիկներից բաղադրություն, որ նշանակում է սուրբ քարի վրա /նկատի առնելով Բովուրխանը/ [22, 46]:

բառը՝ կապվելով խորհրդային հասարակարգի իրողություններին: Բայց վերջին վարկածը քիչ հավանական է այն առումով, որ փաստաթղթային-իրավաբանական վավերացում ստացած բնականվանացանկում գյուղը վկայված չէ красной տարբերակով (պաշտոնական լեզուն ռուսերենն էր): Եթե ներկայիս բնականունը красной բառի բարբառային արտասանությունն է, ապա տարակուսելի է թվում, որ ռուսերեն բառամիավորի բարբառային արտասանությունը՝ որպես պաշտոնական անվանում, իրավաբանորեն վավերացվեր հատկապես այն ժամանակահատվածում, երբ պաշտոնական լեզուն ռուսերենն էր: Բացի այդ՝ Արցախի տեղանվանական համակարգում վկայված են բնականուններ, որոնք красной բառի հայերեն թարգմանությամբ վավերացված են իբրև խորհրդային շրջանի գաղափարախոսության արտահայտություններ, ինչպես՝ *Կարմիր գյուղ*, *Կարմիր շուկա*, *Կարմիրավան*: Այս դեպքում անմեկնելի է մնում Քոսանի-ի՝ красной-ից առաջացած լինելու, անթարգման մնալու և բարբառային արտասանությամբ ամրագրումը:

Պատմական տեղեկանքը արժանահավատ վարկած չի առաջադրում, բայց լեզվաբանորեն հիմնավորելի է հետևյալը. որքան էլ բնականվան՝ իբրև բառամիավորի բնիմաստը մթագնված լինի, -ի ձևությո՝ բարբառում *ի > է* հնչյունափոխության ենթարկվելու փաստը հաստատում է այդ մասնիկի ոչ տեղանվանակերտ միավոր լինելը: Իբրև բնականուն՝ այն արդեն առկայացած էր վերջնահնչյուն *ի*-ով:

4. *Տումի*⁶: *Տումին* Արցախի հնագույն գյուղերից է: «Հիմնուած է Մոխրենիսի արևմտեան կողում, Շնաքարի գետ կոչուած վտակի ձախ ափի բարձրութեան վերայ: Բնակիչք բնիկ են», - հաղորդագրությամբ գյուղի մասին վկայում է Մ. Բարխուդարյանցը [8, 52]: Ղ. Ալիշանը բնակավայրը նշում է *Թում* անվամբ [1, 119]:

Հ. Կարապյոզյանը գյուղի անունը համարում է բաղադրյալ կազմություն՝ *Տում-ուր/վերջածանց/* և հավելում, որ այդ արմատը հիշվում է Հադրութի շրջանի Տումի գյուղանվան մեջ՝ *Տումու-Տումեյ-Տումէ-Տումի* անցումով: Ըստ նրա՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում հանդիպող *Տումուրու* գյուղանուն-գավառանունը և նրա հյուսիսում վկայված *Տումի* գյուղանունը ծագում են միևնույն բառարմատից, որի իմաստը, դժ-

⁶ Ս. Սարգսյանը կասկածով բնականվան ծագումը կապում է ռուսական հնչողությամբ ձևին՝ Դոմի՝ Дома, Доми:

բախտաբար, հայտնի չէ [13, 124-125]: Հնչյունափոխական այդ երևույթը՝ *ու >եյ >է*, Կարապյոզյանը համարում է ընդհանրական նաև Գիշի, Լոռի տեղանունների դեպքում [13, 133-134]:

Առանց *-հ*-ի վկայված տարբերակները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ վերջնահնչյուն *-հ*-ն կարող է լինել հետագա փոփոխության պատճառ: Ըստ այդմ՝ առավել հավանական է բնականվան է-ով վերջավորվելու և բարբառայինից գրական լեզու անցման ճանապարհին *է>հ* փոխադրման արտահայտություն լինելը: Բարբառային *-հ*-ի չլինելու հավանականության մասին է հաստատում նաև բարբառում *-ցի/-ըցէ* բառակազմական ձևույթ ստանալու փաստը, որը հատուկ է բաղաձայնով վերջավորվող բառերի կազմությանը՝ Տումէ-տումըցէ:

5. *Ծակուռի*: Ծակուռի գյուղ՝ նշված է Դիվանում [10, 172]: Ս. Մելքումյանը նշում է, որ բնակչության մեծ մասը բնիկ է, փոքր մասը՝ Ղարադաղից [16, 273]: Բնակավայրը *Ծիկուռի* անվամբ է նշում Ղ. Ալիշանը [1, 120]: *Ծակուռը* Արցախի բարբառում հյուղակն է, նեղ անցքը կամ ճեղքը [21, 296]: Կ. Դավթյանը բնականունը վկայում է Ծըկոռէ հնչատարբերակով [9, 9]: *Ծակուռի* բնակավայրի տեղադրությունը բառիմաստի փոխաբերացման ընկալում է. այն Վանեսա սարի ստորոտի ձորի երկու լանջին է ու կարծես բացում է ձորի անցքը [8, 48]: Բարբառում բառն արմատական ձևով վկայված է իբրև հասարակ անուն, իսկ *-ի* վերջածանցավոր կազմությամբ՝ որպես բնականուն: Վերջինիս տեղանշող իմաստն ընդգծվում է *-ի* ածանցի միջոցով:

6. *Կաղարծի*: *Կաղարծին*, ըստ Ս. Մելքումյանի, առաջացել է *կաղ արծիվ* կամ *կաղնու արծիվ* բառակապակցությունից [16, 240]: Լ. Հարությունյանը *Արցախ* և *Կաղարծի* տեղանունները նույն իմաստային դաշտում է մեկնում. «Արցախ /Արծախ/, Կաղարծի/կախված+ արծն+ի/ տեղանուններն ունեն նույն արմատները^ա արծ/ն/, որ նշանակում է քար, ժայռ [14, 81]:

^ա Անվան առաջացման մասին կա մի ավանդություն, որի համաձայն՝ այդ բնակավայրի հիմնադրման ժամանակ իբր մի կաղնու ծառի վրա երկար ժամանակ նստել է մի կաղ արծիվ [16, 240]: Ս. Սարգսյանը գյուղանունը մեկնաբանում է որպես կաղ-կիղ-գիղ ձևափոխության և արծ/լեռ, ժայռ/ բաղադրիչների միացմամբ առաջացած անվանում [22, 75]:

Հնարավոր է *Կաղարծիի կաղ* բաղադրիչը նշի *կաղնու ծառերով ծածկված* վայր լինելը, այսինքն՝ տարածքի անտառային ռեսուրսը բնութագրի, կամ էլ *կաղ-կախ*՝ արտահայտի թեթև թեքություն կամ դիրքային առանձնահատկություն՝ պայմանավորված տեղանքի լանդշաֆտով: *Արծի* բաղադրիչը կարող է նշել տեղանքի բարձրադիր կամ լեռնային բնույթը (արծիվ-ը նույնպես բարձունք է նշում), հնարավոր է նաև արծ/աթ/բառարմատի հետ աղերս ունենալու փաստը՝ այս դեպքում նշելով գունային կոնտեքստ՝ պայմանավորված արծաթի սպիտակավուն, մետաղական լույսով: Արծաթի հստակ գույնը կապվում է գեղատեսիլ բնապատկերների հետ: Բնակավայրի աշխարհագրական նկարագիրը համապատասխանում է անվան բնութագրին՝ քերծոտ, խճոտ, կավային գոյացություններով, սպիտակադեղնավուն տեղանք: Ըստ աշխարհագրական նկարագրի՝ թեք և սպիտակավուն իմաստներով մեկնաբանությունը հավաստի է թվում:

-*Ի*-ին այս դեպքում կարող է լինել թե՛ տեղանվանակերտ մասնիկ, թե՛ լեզվական համաբանությամբ (Գիշի, Ննգի, Հաղորտի տեղանունների համաբանությամբ) հատկանշվող տեղագրական առանձնահատկության նշույթ:

Երկրորդ խումբ. բառակազմական ձևույթ՝ առանց հնչյունափոխության

1. *Գիշի*: *Գիշին* հայկական հնագույն բնակավայրերից է: *Գիշի* ձևով վկայված է Դիվանում [10, 153]: Վ. Բալայանը նշում է, որ *Գիշին Գիշ* ձևով գոյություն է ունեցել նաև Արտաշեսյանների թագավորության ժամանակ (մ.թ.ա. 189-մ.թ.1) [7, 14]: Ս. Երեմյանը Գիշ անվամբ բնակավայր «տեղադրում է» Մեծ Հայքի Ծավդեք(Արցախ) աշխարհի տարածքում, Ամարասա վանքից հյուսիս, Միլիի դաշտի արևմտյան և Դիզափայտ լեռան հյուսիսարևելյան կողմում, պատմական Գիշ (այժմ՝ Գիշի) գյուղի մոտ: Գյուղի անվան մեկնությունը տրվում է նաև *գինեշապ* ու *գինեվեր* բառերի աղերսակցությամբ [17, 867]:

Գիշի անվան առաջին վկայությունը, ըստ Հ. Կարապյոզյանի [13, 133-134], հասցեագրվում է հնագույն ժամանակներին: Հիշատակվում է Ռուսա Ա-ի (735-713)՝ Ծովինարի ժայռափոր արձանագրության մեջ թվարկված 19 երկրների 2-րդ շարքի 2-րդ տեղում որպես *Գիշուա*՝ տրրված հայերենի սեռական հոլովով: Հ. Կարապյոզյանը մեկնաբանում է, որ երկրանվան ուղիղ ձևն է *Գիշու*, որից հնչյունական օրինաչափ անցումնե-

րով կստացվի հետևյալ շարքը՝ *Գիշու* /տեղանվան ուղիղ ձևը/ > *Գիշեյ* /բառավերջում *ու>եյ* անցումով, ապա՝ *եյ>է* հնչյունափոխությամբ, որը հատուկ է հին հայերենին, և *է > ի* անցումով. նույնն է նաև՝ *Լաուէ > Լաուի*:

Բնականվան առանց *-ի*-ի վկայությունը և տրված վարկածների զուգադիր քննությունը հավանական են դարձնում վերջնահնչյուն *-ի*-ի տեղանվանակերտ մասնիկ լինելու և հետագա հավելման իրողությունը: Ասվածը կարող է հաստատվել նաև *-ի*-ի բարբառում հնչյունափոխության չենթարկվելու, իսկ բառակազմական այլ մասնիկներ կցվելու դեպքում՝ սղման փաստով՝ *Գիշի-գիշըցէ*: Ընդ որում՝ նշյալ տեղանվանակերտ մասնիկի հավելումը կարող է լինել նաև ծայնավորների ներդաշնակության օրենքի ազդեցություն: Ու դարձյալ դիտարկվում է լեզվի տնտեսման սկզբունքի օրինակը՝ *տեղանվանակերտի -ի* և *արմատական -ի*-ի ներդաշնակության կանոնը:

2. *Ննգի*»: Ըստ Ս.Մելքումյանի՝ *Ննգի* գյուղի պատմությունն սկսվում է 16-րդ դարի 2-րդ կեսից: Մինչ այդ այժմյան գյուղի հողատարածքում եղել են 12 փոքր բնակավայրեր՝ *Յեղծե հողը, Բյարգյուզանը, Արցախպուրը, Քուլափակը, Շենի առաչը, Օխնը ախպուրը, Ըլաջու ճուրը, Մինակերը, Թանակ ախպուրը, Գոմերի հովիտը, Թաեանց տունը, Նիգ շենը*: Հետագայում այս բնակավայրերը պաշտպանական նպատակով միավորվել են, և ստեղծվել է միասնական գյուղ՝ *Ննգի* անվամբ: Ապա *Ննգի* գյուղի որոշ բնակիչներ տեղափոխվել են և մի քանի կմ հարավ գտնվող վայրում հիմնել նոր գյուղ՝ *Ննգիջան* անվամբ [16, 236-237]: Մ. Բարխուդարյանը *Նինկի* անվամբ է վկայում բնակավայրը [8, 111]: Դիվանում նշված է *Ննգի* [10, 158]:

Հ. Հյուբշմանը *Նիգ* անունը մեկնում է «աղխ, պարզունակ» [15, 386]: Հ. Աճառյանը բառի ծագումը մեկնաբանում է հնդեվրոպական *յենուիլ, փակել* նշանակությամբ [4, 450], որից բխում են *հենարան, հիմք, ամուր կառույց* նշանակությունները: Սա վկայում է, որ տարածքը կարևոր, ռազմավարական պաշտպանական վայր է եղել: Գ. Ջահուկ-

⁸ Ս.Սարգսյանը բնականունը մեկնաբանում է գետի վրա նշանակությամբ՝ նշելով, որ *Ննգին* գետանուն է՝ կազմված նաև և գի բաղադրիչներից, որից առաջինը իմաստով համադրվում է արեգակի, երկրորդը՝ գետի հետ [18, 568]:

յանը բառի ծագումը սերում է *թեքվել* իմաստով (*kneigh-) բառարմատից՝ *գերանակապ, նիզ սողնակ* նշանակություններով [18, 568]: Նիզ-ը մեկնաբանվում է նաև «*ճամբան փակելու չափ բարձրացած ավագ*» նշանակությամբ [23, 84]:

Բոլոր վարկածներն էլ հաստատում են, որ բնականունն ունի բաղադրյալ կազմություն, և վերջնահնչյուն *ի*-ն տեղանվանակերտ ձևույթ է:

3. *Շուշի*: Այս տեղանունը նույն *Շոշ* անվան ձևափոխությունն է: *Շոշը* Արցախի բարբառում նշանակում է *մաքաղ ճյուղ*, ինչպես նաև *ուռուցք, ցցվածք*: Ավելի քան 4-5 հազար տարի առաջ *Շոշ* է կոչվել շրջապատից առանձնացած սեղանանման այն բարձրավանդակը, որի վրա 1752թ. կառուցվել է *Շուշի* բնակավայրը (քաղաք է դարձել 1840-ին): Քաղաքն իր անվանումը ստացել է բարձրավանդակի անունից [12, 30]: Նույնն է հաստատում նաև Ղ. Ալիշանը. բերդաքաղաքի կառուցումից հետո այստեղ են տեղափոխվել *Շոշ* (*Շուշի*) գյուղի բնակիչները, և նոր բնակավայրը ստացել է *Շուշի* անունը [1, 109]: Պատմական աղբյուրներում նույնպես մեկնաբանվում է *Շոշի բերդ, Շոշի սղնախ, Շոշի ամրոց*, ապա կարճ *Շուշի* [26, գ. 11]:

Շուշի-ի ծագումնաբանությունը քաղաքական շահադրմամբ նաև նույնականացվել էր *շուշա* (հայելի) օտարահունչ բառին. *տարածք, որտեղ, ինչպես հայելու մեջ, տեսանելի է շրջապատը* [25, 48]:

Ս. Սարգսյանը, պատմական փաստերը հիմք ընդունելով, հաստատում է՝ ճշմարտությունն այն է, որ *Շուշին* բնակավայր է եղել անհիշելի ժամանակներից: Իրականում քաղաքն իր անունը ստացել է բարձրավանդակի անունից: Այն, որ մինչև XVIII դարը *Շուշին* եղել է ամրոց ու բնակավայր, հաստատում են աղբյուրագիտական տվյալները. արաբական աղբյուրներում այդ մասին կան տեղեկություններ: Սարգսյանը վկայակոչում է Գանձակեցու հիշատակումը Կարկառ բերդաքաղաքի մասին: Այն տեղակայված էր *Շուշիի* մերձակայքում: Հունոտի կիրճի Ավանա կարան կոչվող քարանձավին մերձ ամրոցի պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել են XII-XIV դդ. վերաբերող հնագիտական նյութեր, որոնք հիմք են տալիս հաստատելու, որ այդտեղ էր տեղակայված Կարկառ ամրոցը: Բացի այդ՝ 1981թ. այստեղ հայտնաբերվել են 971 թ. և 1252 թ. խաչքարեր, որոնցից երկրորդն առնչվում էր Հասան Ջալալին: Դա հավաստում է, որ *Շուշին* XIII դարում գտնվում էր Խաչենի իշխանության սահմաններում [22, 63]:

Հետաքրքրական է Հ. Կարապյոզյանի զուգադրական քննության ընդգծումը: Նա նշում է, որ Բիայնական սեպագիր աղբյուրներում Շուշի քաղաքի անունը վկայված չէ: Սակայն այլ սեպագիր աղբյուրներում այդպիսի անվանում առկա է:

Այսպես՝ Էլամի տարածքում մ.թ.ա. III հազարամյակում հայտնի քաղաք-պետություններից մեկը կոչվել է Շուշեն, որը, մեկ հազարամյակ անց (որպես Շուշեն կամ Շուշուն), եղել է Էլամի բաղկացուցիչ մասերից մեկը, մի բնակավայր, որը գոյություն է ունեցել դեռևս մ.թ.ա. IV հազարամյակում: Եվ եզրահանգում է, որ *Շուշի* տեղանունը, հնարավոր է, առաջացել է երկու տարբեր տեղերում՝ մեկը մյուսից անկախ, թերևս բնակավայրի աշխարհագրական դիրքի պատճառով՝ ժայռի գլխին, բլրին տեղանշությամբ[13, 110-111]: Մեկնաբանելով Կարապյոզյանի զուգադրությունը՝ հատկանշենք, որ Շուշին միանշանակ ունի *ժայռի գլուխ, ցցվածք* իմաստային բեռնվածքը, ու եթե անգամ դա չի հասցեագրվում մ.թ.ա. հիշատակվող ժամանակաշրջանին, ապա հատկանշում է այն իրողությունը, որ Շուշին հայկական տեղանվանակոչման տիպական փաստ է՝ լինելով հնդեվրոպական արմատական բառամիավոր, նշելով աշխարհագրական իրողություն:

Իսկ այն, որ վերջնահնչյուն *ի*-ն հետագա հավելում է՝ տեղանվանակերտ մասնիկ, հաստատում է *Շոշ* անվան վկայությունը: Բարբառում հնչյունաբանական տեսանկյունից հիմնավորված է գրական լեզու-բարբառ փոխադրությամբ *ո-ու* հնչյունափոխությունը. ինչպես՝ *Սոս-սուսըցէք՝, Տոդ-տուդըցէք՝, Շոշ-շուշըցէք՝*:

Երրորդ խումբ. արմատական կամ իմաստային չեզոք ձևեր

Այս խմբի բնականունները հայկական կորսված բնակավայրերի պատմական անունների վերականգնումներն են: Այդ բնականուններն օտարացվել էին լեզվական-հնչյունական խմբագրումներով կամ թարգմանական պատճենումներով, և անկախության շրջանում ստեղծվել են նախադրյալներ՝ դրանք վերականգնելու և վերանվանելու: Պիտի ընդգծել, որ վերանվանելիս ոչ միշտ են պահպանվել պատմական տեղագրական ճշգրտությունը, նույնանուն հնագույն բնակավայրի համապատասխանությունը: Հաճախ դրանք պարզապես դարձել են հնագույն հայկական բնակավայրերի անունների հուշարձաններ:

1. *Եղի*: Փաստ է, որ լեզվական եկամուտ տարբեր ձևերով մուտքագրվում էին տեղաբնիկների լեզու: Տեղանուններն այդ առու-

մով առավել «ընկալունակ» շերտ են, քանի որ առկա է նաև քաղաքական գործոնը: Տեղանվանական արմատների կամ մասնիկների իմաստային պատճենումը այդ երևույթի դրսևորման մի ձև էր: Այդպես էր Քիլիսա դարձել հին Եղցին, որը անկախության շրջանում նորից վերստացավ հայկական անունը: Եղցի-ն եկեղեցի բառի բարբառային հնչատարբերակն է: Բարբառում *վանք* կամ *յեղե* բառանուններով են նշվում սրբատեղիները, մատուռները: Բնականունը բարբառային հնչատարբերակի՝ *յեղե* ձևի գրականացված՝ Եղցի ձևն է:

2. *Կումայրի*. Քաշաթաղի շրջանում վերաբնակեցված գյուղ:

3. *Մշենի*⁹: Ներկայիս Մշենին օտարալեզու Միշնիի վերանվանումն է, որը մինչ օտարահունչ խմբագրությունը պատմական հայկական բնակավայր էր *Մշենի* անվամբ [24, 266]:

4. *Չափնի*¹⁰: Գտնվում էր Թարթառի ձախակողմյան վտակ Լև գետի հովտում: *Չափնին* օտարացած *Չափլիի* վերանվանումն է, որը պատմական աղբյուրներում հայտնի էր *Չանգի* անվամբ [10, 225]:

5. *Ջիվանի*: ԱՀ անկախությունից հետո Մարտունու շրջանում նոր հիմնադրված ու վերաբնակեցված գյուղ է. վերաբնակիչները հիմնականում Ջավախքից են, և նրանց խնդրանքով ու ԱՀ ղեկավարության համաձայնությամբ՝ բնականունն անվանակոչվել է ի պատիվ մեծ ջավախեցու՝ աշուղ Ջիվանու:

Չնայած երրորդ խմբի բնականունները չեն աղերսվում քննված տեղանունների բառակազմական կաղապարներին, բայց տեղանվանական համակարգում համասեռության և համաբանության սկզբունքի կիրառման տեսանկյունից ուշագրավ են:

Քննության արդյունքները զուգադրելով ՀՀ պաշտոնական բնականվանացանկի համանուն կաղապարով վկայված բնականուններին՝ հատկանշելի է, որ այդ ցանկում տեղանվանակերտ *ի*-ն կիրառության ակտիվությամբ զիջում է արմատահնչյուն կամ իմաստային չեզոք հնչյուն

⁹ Ս.Սարգսյանը անվան ծագումը լեռան տակ նշանակությամբ կապում է Մաս լեռնանվան հետ ու նշում, որ այն ժողովրդի ընկալումներում մեկնաբանվում էր մոշենու թփերի հետ ունեցած կապով [22, 149]:

¹⁰ Ս.Սարգսյանը չափ-ը դիտում է ջաբ-բազ դրափոխության արդյունք ու Չափար բնականվան իմաստին աղերսելով՝ անվանումը կապում բնակավայրի հյուսիսային վերնամասի բարձրադիր լեռան հետ, իսկ մյուս՝ Չանգի անունը, նույնական համարում բնակավայրի եզրամասով հոսող համանուն գետակին՝ Լևի վտակ Չանգիին [22, 195]:

ի-ին: ՀՀ բնականվանացանկում հաշվառված 998 բնականուններից 47-ը վերջավորվում է ի-ով, և դրանց շարքում մեծ թիվ են կազմում երրորդ խմբին բնորոշ բնականունները, ընդ որում՝ հիմնականում վերջնահնչյուն ի-ն բառակազմական ձևային հնչամասնիկ է: Այսպես՝ -նի վերջնամասնիկով են Մուղնի, Արծնի, Պարնի, Պարղնի, Գառնի, Արզնի, Բջնի, Չափնի, -ենի, -ունի վերջնամասնիկով՝ Արփենի, Աղվանի, Չովունի, Քաշունի, Հովունի, Յղունի, Արտենի, Մարտունի, Շենկանի, -ի արմատահնչյունով բնականուններ են՝ Նոր ուղի, Նիզամի, Լենուղի: Ենթադրելի է, որ տեղանվանակերտ -ի մասնիկն առկա է Վեդի, Լոռի, Մեղրի, Գյումրի (Կումայրի), Աքորի, Գեղի, Կոթի, Կարբի բնականուններում: Առաջին և երկրորդ խմբերի առանձնացում այս դեպքում հնարավոր չէ, քանի որ բարբառային համատեքստում դրանց քննությունը չի տրվում:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ունենալով նշյալ տեղանունների առանձնական քննությամբ -ի հայկական վերջածանցի լեզվաբանական նկարագիրը՝ կարող ենք նշել Արցախի տեղանվանական շերտագրության որոշ առանձնահատկություններ.

ա) Այն բնակավայրերը, որոնց վերջնահնչյուն ի-ն բարբառում չի հնչյունափոխվում, ի-ի՝ որպես տեղանվանակերտ ձևային իմաստը մթագնված է, և համաժամանակյա կտրվածքով այդ բնականունները գիտակցվում են որպես արմատական բառեր: Այդպիսի բնականուններ են Գիշի, Շուշի, Ննգի տեղանունները: Այդ երեք բնականունների ի-ի լեզվաբանական նկարագրի նույնականացումը հնարավոր է մեկ դիտանկյունով. երեք դեպքում էլ ի-ի հավելումը հաստատում է տեղանվանական նշանակությունը: Ի-ով կազմված տեղանունը, ունենալով արմատական՝ առանց ի-ի տեղանվանահիմք, երկրորդային անվանումն է, այսինքն՝ բաղադրյալ տեղանուն է արմատական տեղանունից: Բացի այդ՝ տարածամանակյա կտրվածքով դրանք հատկանշվում են համակարգի համասեռության սկզբունքի օրինաչափ կիրառությամբ: Սրանից բխում է նաև այն, որ նշյալ տեղանուններում չհնչյունափոխվող վերջնահնչյուն ի-ն հնչյունափոխվող ի-ից տարբերվում է ոչ միայն իմաստային, այլև գործառական հատկանիշով:

Առաջին դեպքում, կարծում ենք, ձևավորվել է գրական լեզու-բարբառ արտասանական տարբերակը, կամ փաստաթղթային-իրավաբա-

նականից եղել է անցում խոսակցականի(Շուշի, Գիշի, Ննգի), երկրորդ դեպքում եղել է անցում բարբառից գրական լեզվին կամ խոսակցականից՝ փաստաթղթային-իրավաբանականին (Ծըկօռէ՝Ծակուռի, Քըռասնէ՝Քռասնի, Հըղօրթէ- Հաղորտի, Հացէ > Հացի):

բ) Այն բնականունները, որոնց վերջնահնչյուն *-ի*-ն բարբառում հնչյունափոխվում է *-ի*, կազմվել են *-ի* վերջածանցով բաղադրված բառային միավորներից, այսինքն՝ նրանցում տեղանվան հիմքը ածանցավոր բառն է կամ արդեն իսկ *-ի*-ով վերջավորվող կազմությունը, ինչպես՝ *Հացի, Հաղորտի, Քռասնի, Տումի, Կաղարծի* և այլն: Այս դեպքում *-ի*-ի գործառույթը բնութագրելիս հատկանշվում է լեզվական համակարգի զարգացման մեկ այլ՝ տնտեսման սկզբունքը գործառույթությունը:

գ) *-ի*-ով վերջավորվող բնականունների քննությունը ևս մեկ դիտարկման հիմք է տալիս. *-ի*-ով վերջավորվող քննված հին բնականունների մեծ մասը՝ *Գիշի, Ննգի, Կաղարծի, Հաղորտի*, տեղակայված է աշխարհագրորեն մերձ տարածքում: Հնարավոր է՝ դա տեղագրական առանձնահատկության նշույթ է, որ լեզվական համաբանությամբ հատկանշում է տարածքային ընդհանրություն և ամբողջականություն, տեղանվանակերտման գործընթացում՝ համասեռության սկզբունքի արտահայտություն:

Գրականության ցանկ

1. Alishan Gh. Artsakh, Yerevan, 1993, 120 yezh. [Alishan Gh. Artsakh, Yerevan, 1993, 120 pages.]
2. Alishan Gh. Sisakan, Venice, 1893, 602 yezh. [Alishan Gh. Sisakan, Venice, 1893, 602 pages.]
3. Acharian H. Hayeren gavarakan barraran, Lazarian t'chemaran arevelyan lezvats, T'iflis, 1913, 207 yezh. [Acharian H. Armenian Provincial Dictionary, Lazarian Seminary of Eastern Languages, Tbilisi, 1913, 207 pages.]
4. Acharian H. Hayeren armatakan barraran, Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, h. A-D, Yerevan, 1971-1979, 2705 yezh. [Acharian H. Armenian Radical Dictionary, Yerevan University Press, vol. A-D, Yerevan, 1971-1979, 2705 pages.]
5. Avetisyan N. Haghorti, Stepanakert, "Sona", 2009, 216 yezh. [Avetisyan N. Haghorti, Stepanakert, "Sona", 2009, 216 pages.]
6. Balayan V. R. Artsakhi patmut'yun, "Amaras", Yerevan, 2002, 440 yezh. [Balayan V. R. History of Artsakh, "Amaras", Yerevan, 2002, 440 pages.]

7. Balayan V. Gishi, patmakan ants'yal yev nerkan, "Voskan Yerevantsi", Yerevan, 1997, 80 yezh. [Balayan V. Gishi, Historical Past and Present, "Voskan Yerevantsi", Yerevan, 1997, 80 pages.]
8. Barkhudarian M. Eps. Artsakh, "Amaras", Yerevan, 1996, 300 yezh. [Barkhudarian M. Eps. Artsakh, "Amaras", Yerevan, 1996, 300 pages.]
9. Davtyan K.S. Lernayin Gharabagh-i barbarayin k'art'ez, Hayk. SSSHR GA hratarakchut'yun, Yerevan, 1966, 508 yezh. [Davtyan K.S. Dialectal Map of Mountainous Karabakh, Armenian SSR Academy of Sciences Press, Yerevan, 1966, 508 pages.]
10. Divan hay vimagrut'yan, prak 5, Artsakh (kazm.: S. G. Barkhudarian), HSAH GA Hnagitut'yan yev azgagrut'yan institut, Yerevan, HSAH GA hratarakchut'yun, 1982, 348 yezh. [Divan of Armenian Epigraphy, vol. 5, Artsakh (compiled by S. G. Barkhudarian), Institute of Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, Yerevan, 1982, 348 pages.]
11. Zhamanakagitakan hayots' lezou, h'nch'yunabanut'yun yev barragitut'yan, h.1, (Arakelyan V., Khachatryan A., Eloyan S.), Hayk. SSSHR GA hratarakchut'yun, Yerevan, 1979, 488 yezh. [Contemporary Armenian Language, Phonology and Lexicology, vol. 1, (Arakelyan V., Khachatryan A., Eloyan S.), Armenian SSR Academy of Sciences Press, Yerevan, 1979, 488 pages.]
12. Khachatryan H. Vachagan, "Zangak", Yerevan, 1998, 301 yezh. [Khachatryan H. Vachagan, "Zangak", Yerevan, 1998, 301 pages.]
13. Karageozyan H. Sepagir teghanunner (Ayrraratum yev harakats' naghanknerum), "Magagat'h", Yerevan, 1998, 394 yezh. [Karageozyan H. Ancient Place Names (in Ararat and surrounding regions), "Magagat'h", Yerevan, 1998, 394 pages.]
14. Harutyunyan L. Nshkharner Artsakhi banahousut'yan, Ch'vortord girk', "Dizak Plus", Stepanakert, 2009, 388 yezh. [Harutyunyan L. Folklore Motifs of Artsakh, Fourth Book, "Dizak Plus", Stepanakert, 2009, 388 pages.]
15. Hyubshman H. Hin hayots' teghvoy anunner, Vienna, 1907, 448 yezh. [Hyubshman H. Ancient Armenian Toponyms, Vienna, 1907, 448 pages.]
16. Melkumyan S. A. Lernayin Gharabagh, Yerevan, 1990, 273 yezh. [Melkumyan S. A. Mountainous Karabakh, Yerevan, 1990, 273 pages.]
17. Melik-Bakhshyan St., Barseghyan H., Hakobyan T. Hayastani yev harakats' shrjaneri teghanunneri barraran, h. 1, Yerevan, 1986, 867 yezh. [Melik-Bakhshyan St., Barseghyan H., Hakobyan T. Dictionary of Place Names of Armenia and Surrounding Regions, vol. 1, Yerevan, 1986, 867 pages.]
18. Jahukyan G. Hayeren stughabanakan barraran, "Asoghik" hratarakchut'yun, Yerevan, 2010, 820 yezh. [Jahukyan G. Armenian Etymological Dictionary, "Asoghik" Press, Yerevan, 2010, 820 pages.]

19. Jahukyan G. Hayots' lezvi patmut'yun. Nakhagrayin zhamanagirayin dzhamanaksharj, Hayk. SSSHR GA hratarakchut'yun, Yerevan, 1987, 748 yezh. [Jahukyan G. History of the Armenian Language. Prehistoric Period, Armenian SSR Academy of Sciences Press, Yerevan, 1987, 748 pages.]
20. Sargsyan A. Artsakhi banahousut'yun, "Edit Print", Yerevan, 2015, 768 yezh. [Sargsyan A. Folklore of Artsakh, "Edit Print", Yerevan, 2015, 768 pages.]
21. Sargsyan A. Yu. Gharabagh-i barbar'i barraran, Artsakhi petakan hamalsaran, Yerevan, 2013, 846 yezh. [Sargsyan A. Yu. Dictionary of the Karabakh Dialect, Artsakh State University, Yerevan, 2013, 846 pages.]
22. Sargsyan S. Artsakhi bnakaavareh, Yerevan, 2018, 231+24. [Sargsyan S. Settlements of Artsakh, Yerevan, 2018, 231+24 pages.]
23. Urishyan Vardges Mer armatnery nor loysi tak, h. 1-2, Fresno, 1995, 460 yezh. [Urishyan Vardges. Our Roots in a New Light, vol. 1-2, Fresno, 1995, 460 pages.]
24. Orbelyan St. Syunik'i patmut'yun, 399 yezh. [Orbelyan St. History of Syunik, 399 pages.]
25. Zubov P. P. Karabakhsky ostrolog ili osnovanie kreposti Shushi v 1752g., faksimil'noe izdanie, "Izdatelskiy dom Lusabats", Yerevan, 2013, 284 s. [Zubov P. P. The Karabakh Astrologer or the Foundation of the Shushi Fortress in 1752, Facsimile Edition, "Lusabats Publishing House", Yerevan, 2013, 284 pages.]
26. HH azgayin ark'iv, fond 1159, ts'uts'ak 11, gorts' 11. [National Archives of Armenia, Fund 1159, Inventory 11, File 11.]